

Кривоногова О.В.

КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Орленко І.М.

Одеський обласний ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти

Паламарчук Д.О.

Центр раннього втручання КНП «Дитяча міська поліклініка №6»

Чайка М.С.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ І ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В РАНЬОМУ ВТРУЧАННІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Стаття присвячена проблемі використання альтернативної і додаткової комунікації з невербальними дітьми раннього віку в стресових ситуаціях, обумовлених воєнними подіями в Україні. Визначено особливості ефективного спілкування в ситуаціях дії непереборних обставин, таких як: військові дії, стихійні лиха.

Послуга раннього втручання спрямована на те, щоб саме батьки ставали компетентними у питаннях розвитку власної дитини. Тому, розвиток комунікативних навичок у дитини, яка отримує послугу раннього втручання, починається саме з навчання батьків ефективним способом взаємодії з дитиною, спілкування та гри – таким чином допомагаючи їм стати гарними комунікативними партнерами для дитини. В даній статті представлено сутність та результати роботи з сім'єю, яка отримувала послугу раннього втручання до війни і продовжувала її отримувати після початку війни.

Констатовано, що ефективне спілкування з дитиною під час сильнодіючого стресового фактору часто унеможлиблюється через емоційні переживання як батьків, так і самої дитини. Особливого значення це набуває в умовах небезпеки і загрози життю.

Описано практичний випадок роботи з родиною за матрицею цілей та процедура роботи з постером. Важливим результатом роботи з використанням альтернативної та додаткової комунікації стало слідування дитиною правилам поведінки під час повітряної тривоги коли лунає сирена та під час перебування в укритті.

Доведено, що використання альтернативної та додаткової комунікації в ранньому втручанні від час військових дій, надає нових можливостей і для дитини, і для її оточення. Своєчасне поповнення словника альтернативної та додаткової комунікації новими символами, соціальні історії та візуальний розклад, допомагають у спілкуванні, подоланні стресу та адаптації до нових умов життя.

Ключові слова: *раннє втручання, альтернативна та додаткова комунікація, АДК, матриця цілей, воєнні дії в Україні.*

Постановка проблеми. З початком військових дій в Україні рутинні дії багатьох сімей значно змінилися. Родини, які виховують дітей раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку, відчують значні складнощі у переформатуванні послідовності таких повсякденних справ як: годування, прогулянки, ігри і заняття, денний та нічний сон, навички відвідування туалету, гігієнічні навички тощо. Окрім того через сильний стресовий чинник значна кількість дітей даної категорії має підвищений рівень тривожності, що істотно

впливає на сон і розпорядок дня, що в свою чергу призводить до зниження концентрації уваги, порушення і затримки мовленнєвого розвитку, на емоційні реакції та розвиток особистості дитини [24; 26].

Діти раннього віку, що мають порушення комунікативної та/або мовленнєвої сфер часто також не можуть повідомити батьків або інших близьких дорослих про свої потреби, бажання, страхи, тривоги. Це ускладнює розуміння ситуації дорослими і значно затримує вирішення проблем-

ної ситуації. Так, дитина перебуває в ще більше стресовому стані, до того ж, доволі тривалий час. Це може знижувати її мотивацію до спілкування, пригнічувати розвиток когнітивної, емоційної та особистісної сфер [17; 24].

Особливого значення ефективне спілкування набуває в ситуаціях дії непереборних обставин, таких як: військові дії, стихійні лиха тощо. В таких стресових ситуаціях дитина і її родина зустрічається з такими поняттями і діями, які не виконувала до цього. Окрім того, реагувати на ці події необхідно швидко і чітко. Тільки так можна вберегтися від негативної дії цих чинників. Для того щоб швидко підлаштуватися під умови, що змінилися, необхідно знати і розуміти алгоритми дій: як пройти до укриття, як поводити себе в укритті тощо; вміти повідомити оточуючих про свої потреби – спрага, голод, відвідування туалетної кімнати, болісні відчуття тощо; вміти повідомити про свої почуття та емоційний стан: страхи, тривога, панічні атаки тощо. Усе це не завжди буває можливо навіть для дорослої людини, яка знаходиться в стресовій ситуації. Тим паче, такі завдання є доволі складними для дитини раннього віку. Для дітей раннього віку які мають труднощі у спілкуванні або використанні вербального мовлення це стає дійсно проблемною ситуацією. Адже окрім неможливості повідомити про свої потреби чи страхи, такі діти часто не розуміють і зверненого мовлення, а отже не можуть усвідомити пояснення батьків щодо певних послідовних дій для швидкого реагування. Часто діти раннього віку не розуміють що відбувається і не можуть слідувати визначеним правилам, що значно ускладнює процес переміщення до укриття усієї родини. Адже дитина може доволі емоційно реагувати: плакати, вчиняти істерики. Тобто, проявляти небажану поведінку в стресовій для всієї родини ситуації. Отже, важливим аспектом для налагодження звичних режимних моментів і відпрацювання алгоритмів дій у стресових ситуаціях є робота з комунікативними навичками дітей раннього віку, які мають порушення мовленнєвого і комунікативного розвитку [26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжні та вітчизняні науковці наголошують на важливості ефективного спілкування з дитиною в стресових ситуаціях, пояснень що відбувається, які можливі загрози існують і якими наслідками дана ситуація загрожує. Проте, ефективне спілкування з дитиною під час сильнодіючого стресового фактору часто унеможливується через емоційні переживання як батьків, так і самої

дитини. Особливого значення це набуває в умовах небезпеки і загрози життю. Діти раннього віку з порушеннями мовленнєвої та/або комунікативної функції відчують труднощі у повсякденному спілкуванні: Bihler L. M., Buchmüller T., Busch J., Diers K., Dunst C.J., Humphries T., Lembcke, H., Leyendecker, B., Raab M., Roper, N., Trivette C.M., Спілкування в стресових ситуаціях стає практично неможливим через складнощі із концентрацією уваги, незнання окремих слів та нерозуміння їхнього значення, неможливість планувати дії і передбачати наслідки: Gray, C., von Tetzchner, S., Stadskleiv, K., Кривоногова О., Усатенко А., Чайка М., Якуба Л., [6; 11; 17; 24; 26].

Мета статті – проаналізувати випадок введення альтернативної і додаткової комунікації в сім'ї, яка отримувала послугу раннього втручання до війни і продовжувала її отримувати після початку війни.

Методи та результати дослідження. В даній статті наведено опис випадку сім'ї, яка отримувала послугу раннього втручання до війни і продовжувала її отримувати після початку війни.

Послуга раннього втручання – це раннє виявлення командою спеціалістів різного профілю проблем зі здоров'ям та розвитком дитини, вчасне і оперативне надання їй допомоги, що дозволяє знизити інвалідизацію в майбутньому. Вона поєднує медичну, психологічну, соціальну, освітню допомогу та надається насамперед дітям перших років життя [1; 4; 5; 22].

Послуга раннього втручання складається з кількох етапів:

- звернення батьків;
- перша зустріч сім'ї з командою фахівців;
- зустріч команди раннього втручання та вирішення питання включення сім'ї до послуги;
- друга зустріч з сім'єю. Проведення інтерв'ю «Звичайний день»;
- щотижневі зустрічі з сім'єю. Встановлення цілей, заповнення індивідуального сімейного плану раннього втручання (ІСПРВ). Перегляд ІСПРВ кожні шість місяців [1; 4; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 22].

За результатами консультування родини у ранньому втручанні, яка виховує дитину з порушеннями мовленнєвого і комунікативного розвитку, опишемо практичний випадок роботи за матрицею цілей.

В практичній роботі приймала участь родина з міста Одеса, яка виховує дитину, Богдана С. На момент початку роботи з матрицею цілей Богдану виповнилося два роки і три місяці. Від початку військових дій родина не виїжджала з міста і на

даний момент також знаходиться у місті. Хлопчик проживає разом з мамою і татом, також у хлопчика є старший брат, якому на момент роботи з родиною виповнилося 10 років.

На початку консультування родина стикалася з такими труднощами у повсякденному житті:

- Богдан не розмовляє, не використовує вербальне мовлення для спілкування;
- Богдан не взаємодіє з іншими: дорослими і однолітками;
- Богдану важко зосередити увагу;
- Богдан не проситься і не ходить в туалет на горщик;
- Богдан не їсть самостійно, його годує мама;
- у Богдана часто виникають істерики;
- у Богдана не сформовано вказівний жест, дитина не використовує його для спілкування.

В роботі з родиною Богдана командою раннього втручання було використано наступні методичні інструменти:

- скринінги ASQ-3 і RCDI;
- Екологічна мапа сім'ї;
- Інтерв'ю Звичайний день;
- Матрицю цілей;
- Сімейний план раннього втручання;
- Метод соціальних історій [1; 4; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 19; 23].

Організація процесу комунікації будувалася командою раннього втручання із застосуванням соціальної історії «Що робити коли я чую сигнали повітряної тривоги», наборів карток візуальної підтримки для групових і індивідуальних занять а також світлини реальних предметів зроблені батьками дитини [12; 14; 15; 16; 19; 23; 24; 25].

Втручання. З початком війни Матрицю цілей сім'ї Богдана та Сімейний план раннього втручання було переглянуто та доповнено новими цілями, пов'язаними з ситуацією війни. В даній статті зосередимось на цілях, які були пов'язані з розвитком комунікативних навичок дитини та її партнерів з комунікації. Сформовані цілі наочно представлено в додатку А.

Для сім'ї Богдана було виставлено наступні цілі:

1. Богдан буде зосереджувати увагу на піктограмах і постері, виконувати алгоритм дій, зазначений у постері
2. Богдан буде висловлювати свої потреби і бажання в укритті за допомогою піктограм і постеру
3. Богдан буде спокійно прямувати в укриття коли лунає сирена
4. Мама буде пояснювати сенс піктограм Богдану під час рутинних справ коли не лунає сирена

5. Мама буде пояснювати сенс регулятивних піктограм Богдану під час рутинних справ коли не лунає сирена

За допомогою АДК Богдан навчився багатьом речам, які є важливими в ситуації невизначеності та стресу. Так, за символічних зображень, він зміг *розповісти про свої емоції*, використовуючи поняття «СУМНО», «ЛЯЧНО», «РАДІСТЬ», «ЛЮБОВ». Це допомогло впоратись з проявами небажаної поведінки, адже до введення вищезазначених понять Богдан міг виражати свої емоції лише за допомогою поведінкових патернів: биття, кусання, штовхання, падіння на підлогу.

Словник Богдана також було доповнено символічними зображеннями, піктограмами та світлинами із зображенням предметів:

Важливою навичкою Богдана стало слідування правилам поведінки під час повітряної тривоги коли лунає сирена та під час перебування в укритті.

Для проведення роботи з введення і роботи з певними поняттями в АДК ми обрали постер з соціальною історією «Як діяти коли лунає сирена» розроблений командою фахівців соціального видавництва DyvoGra. В постері використовуються наступні поняття: лунає сирена, треба, йти, сховище, можна, спати, грати, скажи, коли захочеш, пити, їсти, спати, туалет, сумно, лячно, втомився, болить, пізніше, ми, повернемося додому, ми разом. Ці поняття використовувались як у вигляді постера, так і у вигляді окремих зображень. Родина використовувала: роздрукований варіант постера і карток, електронний варіант постера і окремих карток для смартфона і планшета. В такий спосіб батьки і дитина мали змогу постійно використовувати і задіювати у своєму спілкуванні як друковані матеріали, які дитина мала змогу носити із собою в кишені або папці-органайзері, так і через електронні пристрої коли не мали з собою роздрукованих варіантів символічних зображень [12; 15; 16; 19; 24; 25].

Усі використані символічні зображення, які використовувалися для створення постеру і були взяті в роботу родиною, як окремі картки, розроблені з урахуванням особливостей сприйняття візуальної інформації дітьми з порушеннями мовленнєвого і комунікативного розвитку, а також підходять для роботи з дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку і розладами аутистичного спектра (РАС). Дані матеріали пройшли апробацію і рекомендовані Міністерством освіти і науки України для використання з освітньою метою для дітей дошкільного і молодшого шкіль-

ного віку [15; 16]. Отже, ми впевнені, що подані для роботи з родиною матеріали якісні і зрозумілі для дитини.

Процедура роботи з постером включала в себе наступні послідовні етапи, які використовували батьки в роботі з дитиною:

1. Опрацювання понять – робота з окремими картками для введення і закріплення понять, розуміння ситуативності їх використання. Для цього батьки в спокійній ситуації, під час ранкових або післяобідніх ігор пропонували дитині роздивитися певні картки, розповідали про них, виокремлювали певні деталі і допомагали дитині відшукати зв'язок цих карток з реальними життєвими ситуаціями.

2. Опрацювання окремих фраз – робота з реченнями для усвідомлення повідомлень в постері. На цьому етапі батьки брали в роботу речення з тими символічними зображеннями, які вже розглянули з дитиною окремо. Тобто, на цьому етапі окремі зображення, з якими стикається дитина під час роботи з фразами вже гарно для неї знайомі, вона розуміє їхній сенс і знає в яких життєвих ситуаціях вони можуть доцільно використовуватися. На етапі опрацювання фраз завдання батьків – донести до дитини головний сенс фраз, з яких складаються послідовні алгоритми дій. Наприклад: “Коли лунає сирена треба йти до сховища”. Тут дитині важливо розуміти поняття: “лунає сирена”, “сховище”, “треба”, “йти”. Якщо якісь з цих понять до цього моменту ще не закріплені і дитина не розуміє їхнього сенсу їй буде важко виконати ці дії. Адже поняття “сирена” є доволі абстрактним для дитини, ми рідко можемо побачити в реальному житті де саме розташовані гучномовці і яким чином здійснюється подача голосового сигналу. Саме тому такі складні поняття потребують додаткових роз'яснень і окремої роботи з демонстрацією реальних або наближених до реальності прикладів.

3. Відпрацювання окремих послідовних дій алгоритму – після того як окремі фрази було розглянуто і усі поняття в них вже знайомі і зрозумілі для дитини батьки перейшли до практичних дій і спробували виконати певну дію з постеру. Наприклад, після того як почули сигнал тривоги перейшли в укриття. Такі стресові ситуації необхідно відпрацювати спочатку з дитиною в штучних умовах. Ми можемо увімкнути сигнал тривоги на мобільному пристрої і спробувати виконати необхідні дії разом із дитиною: привернути увагу дитини; продемонструвати окрему фразу з постеру і проговорити її для дитини; перейти до

її виконання – перейти з дитиною в укриття; в укритті похвалити дитину за успішне виконання дії. Таке тренування допоможе і дитині, і батькам в стресовій ситуації розуміти як саме діяти.

4. Коли усі фрази з постеру були окремо розглянуті і дитина вже розуміла їхній сенс батьки спробували опрацювати цілу соціальну історію від початку до кінця, зробити висновки, обговорити її з дитиною, задати запитання. На цьому етапі найчастіше дитина вже виконує всі послідовні алгоритми і розуміє сутність кожного, отже, вона може побачити послідовність і самої розповіді, поєднати ці окремі елементи між собою. Якщо дитині важко фіксувати увагу на окремих фразах працюючи з цілим постером можна використовувати екрани або чисті аркуші паперу для створення кордонів. Так дитині буде легше виокремити той чи інший окремий алгоритм. Далі їх можна поєднувати по дві фрази і працювати з соціальною історією в такий спосіб.

5. Останнім етапом роботи з постером виступає постійне повторення історії, висновків з неї, повторення відповідних дій у реальному житті. Основною метою роботи з цим постером було те, що дитина в стресовій ситуації коли лунає сирена, коли чути вибухи або постріли, за допомогою постеру і окремих карток, якими батьки нагадують покроковість дій і допомагають регулювати поведінку і емоційний стан, дитина зосереджується і послідовно виконує запропонований алгоритм дій. Чим знижує тривогу батьків і полегшує пересування родини до сховища, чим, в свою чергу, забезпечує себе і інших членів родини від реальної загрози [19; 24].

Слід зазначити, що процес спілкування є двостороннім. У комунікації зазвичай приймає участь щонайменше дві особи. Отже, для того щоб спілкування стало можливим необхідно порозумітися з комунікативним партнером. Комунікативний партнер – це особа, яка приймає участь у спілкуванні, безпосередньо спілкується, вступає в діалог або полілог. Комунікативні партнери – це оточення, люди які потенційно можуть спілкуватися або вже спілкуються через різні форми комунікації. Головною метою комунікативного партнера є порозуміння між ним і іншим учасником спілкування [23; 25].

Якщо говорити про дитину раннього віку, ми будемо розуміти під комунікативними партнерами тут найближчих до дитини людей: батьків або опікунів, найближчих родичів, друзів родини, її однолітків. Зрозуміло, що з кожною з цих категорій комунікативних партнерів спілкування буде

вирізнятися, буде мати різні форми, різну мету, різні способи спілкування. Отже, в залежності від наявності тих чи інших комунікативних партнерів цілі, завдання і мотиви спілкування будуть різними [4; 5; 10; 23].

Дітям, які мають порушення комунікативного або мовленнєвого розвитку, часто важко пояснити своїм комунікативним партнерам свої бажання або повідомити про свої потреби. Тобто, досягнення мети спілкування значно утруднене, адже є непорозуміння з найближчим оточенням. Особливо, ця проблема загострюється коли спілкування відбувається з непередбаченими комунікативними партнерами, які не можуть помітити невербальних проявів у спілкуванні дитини, не знають на що саме можна і треба звернути увагу, не можуть проаналізувати дії, рухи, вигуки, міміку тощо та зрозуміти яку інформацію намагаться передати дитина. Також, ця ситуація надає негативний вплив і з іншого боку: коли дитина тривалий час не може пояснити чого вона хоче, що їй потрібно, або, навпаки, про свої небажання щось робити, приймати участь в якійсь діяльності, їсти, пити тощо. В такій ситуації постійного нерозуміння, виключно комунікативної ізоляції, коли дитина фактично знаходиться в соціумі, в близькому оточенні, але не має ефективного способу спілкування, її мотивація до комунікативної діяльності знижується. І чим довше триває така комунікативна ізоляція, тим більш яскраво виражені негативні наслідки даного впливу: дитина втрачає розуміння необхідності використання мовлення і комунікації у повсякденному спілкуванні з оточуючими і нібито перестає реагувати на мовлення і інші види спілкування спрямовані до неї від комунікативних партнерів. Така ситуація часто призводить не тільки до гальмування розвитку мовленнєвих і комунікативних процесів, але й має негативний вплив на мисленнєві процеси, процеси запам'ятовування, емоційне реагування та розвиток особистості в цілому. Отже, можна розглядати цю проблему з обох сторін: дитина не може ефективно спілкуватися через відсутність доступного для неї способу комунікації і в той же час дитина втрачає мотивацію до спілкування через те що не бачить ефективності у власній комунікації і не розуміє сенсу комунікативної діяльності.

Батьки та опікуни грають дуже важливу роль у тому, щоб допомогти маленьким дітям впоратись з травматичним досвідом. У часи стресу дітям знадобиться додаткова увага, емоційна підтримка, гра [1; 3; 4; 6; 22]. Проте, батьки та опікуни в період військових дій також зустрічаються зі стресом, тому знайти час та ресурс для того, щоб надавати ефективну турботу та підтримку дітям, у важкі часи важко і дорослим людям.

Саме тому, навіть в умовах воєнного стану, важливим є продовження процесу надання послуги раннього втручання для сімей з дітьми, які мають порушення розвитку або в яких існує ризик отримання таких порушень [23]. Послуга раннього втручання спрямована на те, щоб саме батьки ставали компетентними у питаннях розвитку власної дитини. Тому, розвиток комунікативних навичок у дитини, яка отримує послугу раннього втручання, починаємо саме з навчання батьків ефективним способом взаємодії з дитиною, спілкування та гри – таким чином допомагаючи їм стати гарними комунікативними партнерами для дитини.

Висновки. Використання АДК під час військових дій, надає нових можливостей. Поповнення словника АДК новими символами, соціальні історії та візуальний розклад, допомагають у спілкуванні, подоланні стресу та адаптації до нових умов життя.

Зважаючи на те, що батьки дитини, яка має порушення мовлення, є тими людьми, які здійснюють догляд за нею і перебувають з дитиною більшість часу – важливо спрямовувати навчання введення альтернативної і додаткової комунікації дитині насамперед на її батьків, розвиваючи у них навички гарного комунікативного партнера. Таку можливість дає послуга раннього втручання, яка є неперервною та систематичною і спрямована на підвищення компетентності батьків щодо розвитку власної дитини.

В часи непевності та стресу важливим є продовження надання послуг сім'ям з дітьми, які мають порушення розвитку або ризик їх виникнення, для забезпечення найкращого розвитку дитини, а також емоційної та інформаційної підтримки дорослих, які здійснюють догляд за дітьми.

Цілі / Рутини	ранок/сніданок	ігри вдома	прощування	обід/сон	ігри вдома/входні процедури	вечір/сон	перехідники в улиці
Богдан буде впорядковувати і укласти на постеріах і постері, моніторити алгоритми дій закладки в постері		детально опрацювати окремі речення, повторити дії	Прочитати дії закладки в постері, моніторити словесні, співати тузи		моніторити різном постері, знайти закладки постеріах		
Богдан буде визначати свої потреби і бачити в улиці на дистанційно постеріах і постері	закріплення поняття: мама 	закріплення поняття: дерево 	закріплення поняття: смак 	закріплення поняття: ліжко 	закріплення поняття: туалет 	закріплення поняття: спати 	
	закріплення поняття: ручниця 	закріплення поняття: супина 	закріплення поняття: дерево 	закріплення поняття: люблю 	закріплення поняття: ручниця 	закріплення поняття: люблю 	
		закріплення поняття: дружити 	закріплення поняття: додому 				

		закріплення поняття: спати 	закріплення поняття: дерево 				
Богдан буде спокійно примикати в улиці коли закладки в постеріах і постері	фіксація навички за потребою: мама фіксує укласти Богдана на постері, робити акцент на постеріах: дік: закладки в постеріах і постері	фіксація навички за потребою: мама фіксує укласти Богдана на постеріах і постері: дік: закладки в постеріах і постері	фіксація навички за потребою: мама фіксує укласти Богдана на постеріах і постері: дік: закладки в постеріах і постері	фіксація навички за потребою: мама фіксує укласти Богдана на постеріах і постері: дік: закладки в постеріах і постері	фіксація навички за потребою: мама фіксує укласти Богдана на постеріах і постері: дік: закладки в постеріах і постері	фіксація навички за потребою: мама фіксує укласти Богдана на постеріах і постері: дік: закладки в постеріах і постері	
Мама буде намагатися спати постеріах і постеріах Богдана під час рутинних справ коли не закладки в постеріах і постері		закріплення поняття: закладки в постеріах і постері 					робота з постеріах і постеріах 
Мама буде намагатися спати постеріах і постеріах Богдана під час рутинних справ коли не закладки в постеріах і постері	закріплення поняття: мама 	закріплення поняття: постеріах і постеріах 	закріплення поняття: постеріах і постеріах 	закріплення поняття: постеріах і постеріах 	закріплення поняття: постеріах і постеріах 	закріплення поняття: мама 	

Матриця цілей - Богдан С. 2,3 роки

Список літератури:

1. Busch J., Bihler L. M., Lembecke H., Buchmüller T., Diers K., & Leyendecker, B. Challenges and solutions perceived by educators in an early childcare program for refugee children. *Frontiers in psychology*. 2018. № 9. 1621 p.
2. Dunst C.J., Trivette C.M., Humphries T., Raab M., & Roper N. Contrasting approaches to natural learning environment interventions. *Infants and Young Children*. 2001. № 14(2). P. 48–63.
3. Espe-Sherwindt M. Family-centred practice: collaboration, competency and evidence. *Support for learning*. 2008. Vol. 23. № 3. P. 136–143.
4. Guralnick M.J. A framework for change in early childhood inclusion. Early childhood inclusion: Focus on change. P. 3–35 URL: https://depts.washington.edu/chdd/guralnick/pdfs/Guralnick_A_Framework-EarlyChildhoodInclusion-2001.pdf (дата звернення: 16.10.2022)
5. Family investments in response to the developmental challenges of young children with disabilities. In A. Kalil & T. Deleire (Eds.). P. 119–137. URL: https://depts.washington.edu/chdd/guralnick/pdfs/family_invest_04.pdf (дата звернення: 16.10.2022).
6. Gray C. Social Stories. In N. Grove (Ed.), *Storytelling, special needs and disabilities practical approaches for children and adults*, Second edition. London : Routledge. 2022. P. 152–158.
7. Individualized Family Service Plan Process Guidance Handbook. *Educational and Developmental Intervention Services (EDIS) Comprehensive System of Personnel Development*. 2014. Retrieved from <http://ectacenter.org/eco/assets/pdfs/EDISIFSPProcessGuidanceHandbook.pdf>
8. McWilliam R., Casey A. & Sims J. The Routines-Based Interview: A method for gathering information and assessing needs. *Infants and Young Children*. 2009. № 22(3). P. 224–233.
9. Paul Martin (ECI coordinator). Early Intervention: from theory to practice. *A Social Care perspective*, Regional Report in Sofia, November 2015. Retrieved from http://early.dextel.net/early_intervention.html <http://inclusiveearlychildhood.ca/files/2015/01/Underwood-Frankel-2012.pdf>
10. Rowland C. *Communication Matrix*. Revised edition. Portland : Oregon Health and Science University, Design to Learn Projects. 2004.
11. von Tetzchner S. & Stadskeiv K. Constructing a language in alternative forms, In M. M. Smith & J. Murray (Eds.), *The silent partner. Language, interaction and aided communication*. Guildford, UK : J&R Press, 2016. Pp. 17–34.
12. Альтернативна і додаткова комунікація в Україні. Війна в Україні. Постери українською. URL: <https://aac.org.ua/posters/> (дата звернення: 14.10.2022).
13. Важливі навички в періоді стресу (Ілюстроване керівництво), ВООЗ, 2010, 127с.
14. Війна в Україні: підтримка дітей і сім'ї (Unicef). URL: <https://www.unicef.org/> (дата звернення: 12.10.2022).
15. Картки візуальної підтримки процесу навчання. Для групових занять. Серія «Інклюзія». «ДивоГра». К. : ФОП Усатенко Г.В., 2021.
16. Картки візуальної підтримки процесу навчання. Для індивідуальних занять. Серія «Інклюзія». «ДивоГра». К. : ФОП Усатенко Г.В., 2021.
17. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки К 36 в умовах надзвичайної ситуації Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 216 с.
18. Кривоногова О. В., Трапізанова Н. В., Орленко І. М. Маршрут переходу з послуги раннього втручання до інклюзивного середовища закладу дошкільної освіти. *Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського. Серія : Психологія*. Том 33(72). № 3. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 113–117.
19. Методичні рекомендації «Використання методів альтернативної та додаткової комунікації у закладах освіти» : за станом на 09.09.2022 р. : відповідає офіц. тексту. К. : 2022. 14 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/2022/09/14/List-4.2373-22-09.09.2022-Pro.metod.rekom.14.09.2022.pdf> (дата звернення: 12.10.2022)
20. Наказ Мінсоцполітики від 18.02.2021 № 92 про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження практики надання послуги раннього втручання для забезпечення розвитку дитини, збереження її здоров'я та життя. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/5948.html?PrintVersion> (дата звернення: 09.10.2022)
21. Постанова Кабінету Міністрів України №765 від 21 липня 2021 року «Зміни, що вносяться до постанов Кабінету Міністрів України щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.10.2022).
22. Рекомендовані практики в Ранньому Втручанні. Посібник для фахівців. 331 с.
23. Усатенко Г. В., Чайка М. С. Застосування альтернативної і додаткової комунікації: теоретичний огляд візуальних засобів АДК. *International Scientific And Practical Conference «Current Trends And Factors*

Of The Development Of Pedagogical And Psychological Sciences In Ukraine And Eu Countries». Conference Proceedings, September 25–26. Lublin : Baltija Publishing. 2020. С. 161–165.

24. Чайка М. С. Важливість застосування засобів АДК в корекційно-розвитковій роботі з дітьми з ООП. *Інклюзивний освітній простір: виклики сьогодення: 2020 рік : матеріали регіональної наук.-практ. конф., 25 черв. 2020 р. Житомир : КЗ «Житомирський ОПППО», 2020. С. 53–57.*

25. Чайка М. С., Усатенко Г. В., Кривоногова О. В. Альтернативна і додаткова комунікація. Допоміжні технології: можливості для розвитку і спілкування: електронне видання. Київ, 2021. 30 с.

26. Чайка М., Якуба Л. Профілактика тривожних станів у людей з порушеннями комунікативної функції засобами АДК (альтернативної і додаткової комунікації). *Забезпечення психологічної допомоги в секторі Сил оборони України : збірник тез Всеукраїнського міжвідомчого психологічного форуму. К. : «Видавництво Людмила», 2022, С. 282–285.*

Kryvonogova O.V., Orlenko I.M., Palamarchuk D.O., Chayka M.S. USE OF ALTERNATIVE AND ADDITIONAL COMMUNICATION IN EARLY INTERVENTION IN EMERGENCY CONDITIONS

The article is devoted to the problem of using alternative and additional communication with non-verbal young children in stressful situations caused by war events in Ukraine. Features of effective communication in situations of insurmountable circumstances, such as: military actions, natural disasters, are determined.

The early intervention service is aimed at parents becoming competent in matters of their own child's development. Therefore, the development of communication skills in a child who receives an early intervention service begins precisely with teaching parents effective ways of interacting with the child, communicating and playing – thus helping them become good communication partners for the child. This article presents the essence and results of work with a family that received early intervention services before the war and continued to receive them after the war began.

It has been established that effective communication with a child during a powerful stress factor is often impossible due to the emotional experiences of both the parents and the child. This becomes especially important in conditions of danger and threat to life.

A practical case of working with a family according to the matrix of goals and the procedure for working with a poster are described. An important result of the work with the use of alternative and additional communication was the child's compliance with the rules of behavior during an air alarm when a siren sounds and during a stay in a shelter.

It has been proven that the use of alternative and additional communication in early intervention during military operations provides new opportunities for both the child and his environment. Timely replenishment of the dictionary of alternative and additional communication with new symbols, social stories and visual schedule help in communication, overcoming stress and adaptation to new living conditions.

Key words: *early intervention, alternative and additional communication, ADC, matrix of objectives, military actions in Ukraine.*